

УДК 349.42

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.42>

## ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ВИРОБНИКІВ

**Корнієнко Г.С.,**  
*доктор юридичних наук, професор,  
доцент кафедри земельного та аграрного права  
Національного юридичного університету  
імені Ярослава Мудрого  
ORCID: 0000-0002-7062-1027  
e-mail: gannakor@ukr.net*

### **Корнієнко Г.С. Еволюція правового статусу сільськогосподарських виробників.**

У статті здійснений аналіз історико-правового підходу еволюції статусу сільськогосподарського виробника. Метою статті є визначення еволюції правового статусу сільськогосподарського виробника. Проаналізовано основні детермінанти, які впливали на формування правового статусу виробника сільськогосподарської продукції. Доведено, що правовий статус сільськогосподарських виробників формується відповідно до певного історичного етапу розвитку суспільства, на який мають вплив соціальні, економічні, політичні, кліматичні, безпекові та нормотворчі детермінанти. Визначено, що сільське господарство було базовою формою економічної діяльності, а українська аграрна модель формувалася під впливом землеробської традиції, козацького самоврядування та монастирських господарств. Розкрито значення національної сільськогосподарської детермінанти через історичне значення козацтва, зокрема їхньої праці на землі, самоуправління та мобільності як чинників формування української аграрної ідентичності. Підкреслено, що монастирські господарства в Україні були однією з перших форм колективного сільськогосподарського підприємства, що поєднували спільну власність, організовану працю та юридично закріплений правовий статус. У статті простежено вплив революції 1917 року, яка зруйнувала індивідуальну модель землеробства та запровадила колективні форми господарювання. Висвітлено формування української аграрної парадигми, яка бере початок з Київської Русі. Зазначено, що фермерські та колективні моделі господарювання були тісно пов'язані з цінністю землі, працею на власному наділі, прагненням до економічної незалежності та самоврядності. Підкреслено, що земля стала не лише основою добробуту, а й важливим елементом національної ідентичності українців. Водночас підкреслюється, що сучасне розуміння сільськогосподарського виробника в Україні почало формуватися в умовах переходу до ринкової економіки, земельної та аграрної реформ. Окреслено необхідність збереження національної аграрної ідентичності в процесі адаптації законодавства до вимог ЄС.

**Ключові слова:** сільськогосподарський виробник, сільськогосподарський товаровиробник, сільськогосподарське підприємство, аграрне законодавство, правотворчість, сільськогосподарська продукція.

### **Kornieynko G.S. Evolution of the legal status of agricultural producers.**

The article analyzes the historical and legal approach to the evolution of the status of agricultural producers. The purpose of the article is to determine the evolution of the legal status of agricultural producers. The author analyzes the main determinants which influenced the formation of the legal status of an agricultural producer. It is proved that the legal status of agricultural producers is formed in accordance with a certain historical stage of society development, which is influenced by social, economic, political, climatic, security and rule-making determinants. It is determined that agriculture was the basic form of economic activity, and the Ukrainian agrarian model was formed under the influence of the agricultural tradition, Cossack self-government and monastic farms. The significance of the national agricultural determinant is revealed through the historical significance of the Cossacks, in particular

their work on the land, self-government and mobility as factors in the formation of Ukrainian agrarian identity. The author emphasizes that monastic farms in Ukraine were one of the first forms of collective agricultural enterprises that combined common ownership, organized labor, and legally enshrined legal status. The article traces the impact of the 1917 revolution, which destroyed the individual model of farming and introduced collective forms of management. The article highlights the formation of the Ukrainian agrarian paradigm, which dates back to Kievan Rus. It is noted that farming and collective farming models were closely linked to the value of land, work on one's own land, and the desire for economic independence and self-government. It is emphasized that land has become not only the basis of prosperity, but also an important element of the national identity of Ukrainians. At the same time, it is emphasized that the modern understanding of an agricultural producer in Ukraine began to take shape in the context of the transition to a market economy, land and agrarian reforms. The author outlines the need to preserve the national agrarian identity in the process of adapting legislation to EU requirements.

**Key words:** agricultural producer, agricultural commodity producer, agricultural enterprise, agricultural legislation, lawmaking, agricultural products.

**Постановка проблеми.** Ретроспектива формування правового статусу сільськогосподарських виробників на теренах України має глибокі історичні корені. Протягом століть аграрна діяльність залишалася невід'ємною складовою української ідентичності, відіграючи важливу роль у соціально-економічному розвитку країни. Еволюція правового регулювання аграрного сектору відображала зміну суспільно-політичних формацій, трансформацію суспільних відносин, зміну форм господарювання та поступову інституалізацію прав сільськогосподарських виробників. У сучасних умовах правовий статус аграріїв набуває особливого значення, адже саме вони забезпечують не лише стабільне функціонування продовольчого ринку, але й виступають ключовим елементом у забезпеченні національної та продовольчої безпеки держави. Від ефективності правового регулювання у сфері сільського господарства залежить розвиток ринкових відносин, інвестиційна привабливість села, збереження соціального середовища на селі. Крім того, проблематика щодо виокремлення еволюції правового статусу сільськогосподарських виробників має міждисциплінарний характер, що охоплює знання історії, філософії, технології сільськогосподарського виробництва, права. Наведене потребує застосування міждисциплінарного методологічного підходу в дослідження цієї сфери. Трансформація суспільних відносин в умовах воєнного конфлікту природно впливає на еволюцію правового статусу сільськогосподарських товаровиробників. Воєнний стан змінює не лише економічні пріоритети держави, а й саму структуру правовідносин у сфері агровиробництва, зокрема у 2024 році українські сапери повернули аграріям у використанні понад 285 тис. га (2 850 км<sup>2</sup>) земель сільгосппризначення [1]. Це не лише дозволило частково відновити аграрне виробництво, а й продемонструвало критичну роль державної підтримки у функціонуванні аграрного сектору в умовах надзвичайних ситуацій. Враховуючи вищезазначене, актуальним є удосконалення правового регулювання статусу сільськогосподарських виробників, що має враховувати як економічні реалії, так і соціальні, безпекові та екологічні виклики. Водночас таке удосконалення повинно базуватися на всебічному аналізі еволюції правового статусу аграріїв, що дозволяє повноцінно враховувати чинники, які формують його сучасну специфіку.

**Мета дослідження** полягає у визначенні еволюції правового статусу сільськогосподарського виробника. Для досягнення цієї мети сформовані такі завдання: розкрити генезу та особливості правового статусу суб'єктів аграрного виробництва в Україні, зокрема сільськогосподарських виробників і товаровиробників; виявити основні детермінанти впливу на формування правового статусу виробника сільськогосподарської продукції; охарактеризувати розвиток аграрного законодавства.

**Стан опрацювання проблематики.** Дослідження правового статусу сільськогосподарських виробників в Україні перебуває в полі наукової уваги як економістів, так і правників. Вони прагнуть окреслити категоріальний апарат, проаналізувати особливості правового регулювання їхньої діяльності та простежити ретроспективу формування відповідних правових категорій. Зокрема, до цієї проблематики зверталися такі науковці, як: Т.О. Коваленко, П.Ф. Кулинич, Т.В. Курман, Ю.М. Лопатинський, С.І. Марченко, С.І. Тодорюк інші. Попри беззаперечний внесок науковців у дослідження цієї тематики, на сьогодні бракує комплексного історико-правового аналізу причин формування поняття «сільськогосподарський виробник», його еволюції та наявних недоліків у правовому регулюванні. У сучасних умовах трансформація господарського й цивільного

законодавства, обумовленого прийняттям Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» [2], виникає потреба в новітніх наукових дослідженнях. Саме наукові розвідки, їхні результати впливають на зміну та оновлення аграрного законодавства, що має відбуватись з урахуванням нових соціально-економічних реалій, безпекових викликів і практичних потреб аграрного сектору.

**Виклад основного матеріалу.** Дослідники історії України звертають увагу на те, що основою економіки мешканців земель у басейні Західного Бугу в добу Раннього середньовіччя, як і всієї Південно-Західної Русі, було сільське господарство. У структурі сільського господарства досліджуваного регіону виокремлювалось землеробство, тваринництво і промислові галузі: мисливство, рибальство та бджільництво. Провідне місце в землеробстві посідало хліборобство, яким опікувалися не тільки вільні селяни – смерди, але й вищі верстви населення, зокрема боярство, князь та його двір; збільшувалися монастирські землеволодіння [3, с. 200]. У період Київської Русі відбувається становлення системи приватного землеволодіння: сільське господарство, зокрема землеробство, було основною галуззю господарства, основним засобом виробництва була земля, яка, однак, не перебувала у приватній власності і могла бути конфіскована князем [4, с. 139]. Отже, в добу Раннього середньовіччя на теренах України сільське господарство було базисом економічного життя. Саме в цей період закладається поділ сільськогосподарської діяльності за такими напрямками, як: землеробство, тваринництво та промислові галузі. Чільне місце належало хліборобству, яке забезпечувало не лише власне споживання, а з часом почало набувати ознак товарного виробництва. Еволюція сільськогосподарського виробника виявлялася у зростанні ролі приватного землеволодіння, а отже – і відбувається поступове формування господаря як суб'єкта товарного виробництва в аграрному секторі.

Варто звернути увагу, що магдебурзьке право більше зіставляється із виникненням управління міст та утворення міського середовищ. Магдебурзьке право (Sachsches Weichbild або Magdeburger Weich bildrecht) було поширено на такі українські міста, як: Володимир-Волинський (1324 р.), Львів (1356 р.), Коломия (1405 р.), Житомир (1444 р.), Чернігів (1623 р.) та ін. Його основним джерелом було Саксонське зерцало, поряд з яким застосовувалися Литовські статuti, місцеві звичаї. Водночас у ньому виокремлювалось поняття маєтку, що було поєднанням будівлі та землі. Цінність мала насамперед земля. Право на маєток виникало внаслідок спадкування (такий маєток мав особливу цінність та мав перш за все захищатися), покупки, дарування, отримання в лен (лена (Lehn) земельного володіння, наданого феодалом-землевласником васалові на умовах виконання певних обов'язків) [5, с. 36]. Можна виділити такий різновид магдебурзького права, як волоське право, яке надавалось селянам та жителям невеликих містечок. Тож сільське самоврядування також ґрунтувалось на німецькому праві, але дещо в спрощеній формі. За цим правом панщина замінювалась натуральним податком, а земля переходила в громадське користування [6, с. 364]. Отже, магдебурзьке право переважно регулювало міське життя, але через концепцію маєтку і прав на землю воно сприяло формуванню в селянства більш чіткого правового усвідомлення власності на землю, що стало одним із чинників поступового переходу селян від колективної до індивідуальної моделі землекористування.

При наданні характеристики еволюції сільськогосподарського виробника не можна обійти роль козацтва в цьому процесі. Відомо, що в Україні вже з XV–XVI століть формується унікальна соціальна група – козацтво, яка відіграла ключову роль у розвитку аграрних відносин. З часів Національно-визвольної війни козацтво відіграло вирішальну роль у становленні нової моделі соціально-економічних відносин в Україні. Її основними рисами були, зокрема, утвердження козацького землеволодіння та земельних маєтностей православної церкви; створення господарств фермерського типу з використанням вільнонайманої робочої сили [7, с. 32]. Козаки часто отримували землю за службу у війську; і ця земля ставала основою для набуття ними соціального статусу – осілости. За службу козакам надавались вотчина (складалась з будинку, землі, права на холопів), маєток (будинок із земельними ділянками, садибами); вони були складними об'єктами, що використовувалися як для проживання, так і для ведення натурального господарства. Право на маєток припинялося, якщо володільць відмовлявся служити або через бідність (неможливість утримувати себе та свого коня за рахунок земельного наділу). Для козаків осілий спосіб життя був складний, і тому вони покидали свої вотчини. Для уникнення цього було видано Указ про маєтки та вотчини верстаних козаків 1619/1620 р., відповідно до якого отаманам, козакам за-

боронялося продавати, здавати в оренду вотчини без державного іменного указу [5, с. 37, 38]. Земля не завжди закріплювалася юридично як приватна власність, але створювала основу для формування сталого аграрного укладу. Український селянин-козак мав більше мобільності, прав на землю і самоуправління (через козацькі ради, громади), хоча й часто залишався в залежності від адміністрації чи царської влади. Саме це стало підґрунтям для індивідуальної моделі сільсько-господарського виробництва, що на сьогодні можна зіставляти із фермерськими та особистими селянськими господарствами.

Не можна оминати таку важливу форму еволюції сільськогосподарського виробництва, як господарська діяльність у межах монастирів. Це є особливою рисою української аграрної історіографії. Українські монастирі відігравали важливу роль у розвитку сільського господарства, адже саме в них оселялися козаки та селяни, для яких основним видом діяльності було землеробство. З часом монастирське господарство почало становити серйозну конкуренцію іншим формам аграрного виробництва. У кінці XVII – на початку XVIII століття монастирські землеволодіння активно зростали, розширювались посівні площі, а також збільшувалась кількість залученої робочої сили. Це зростання викликало занепокоєння серед інших землевласників і спричинило спроби обмежити вплив монастирів, проте ці заходи не змогли зупинити їхнього розвитку. На момент секуляризації монастирських маєтків у 1786 році ці господарства перебували на піку свого розквіту. Питома вага монастирських земель була особливо великою в північних полках: у Чернігівському вона сягала 68 % усіх земельних володінь, у Київському – 62 %, у Переяславському – 26 %, а в Прилуцькому, Миргородському й Полтавському – ще менше. Значну частину монастирських володінь було закріплено універсалами, виданими Богданом Хмельницьким, який не лише підтвердив уже наявні права монастирів, а й надав їм нові землі. Його приклад наслідували й інші гетьмани, зокрема Іван Мазепа [8, с. 26]. Монастирські господарства в Україні були однією з перших форм колективного сільськогосподарського підприємства, що поєднували спільну власність, організовану працю та юридично закріплений правовий статус.

Одним із знакових періодів еволюції формування правового статусу сільськогосподарського товаровиробника стала Столипінська аграрна реформа. Саме в цей час, у першому десятилітті XX століття, відбулася масштабна модернізація аграрних відносин, яка істотно змінила не лише економічне, а й правове становище селян. До реформи селяни здебільшого були частиною сільської общини, де земля належала колективу, а не окремим господарствам. Така система гальмувала розвиток приватної ініціативи та ринкових відносин. Основна мета цієї аграрної реформи – створення американської моделі сільського господарства, пріоритет у якій належить великим фермерським господарствам. А тому ця реформа призвела до формування великих фермерських господарств. Із соціального та політичного поглядів, це означає виникнення сильного національного середнього класу [9, с. 84]. Водночас важливим складником земельної реформи Столипін вважав організоване державою масове переселення землеробів із європейської частини імперії до Сибіру. До початку Першої світової війни приблизно 3,5 млн селян, продавши господарство, зірвалися з місця, але не всі з певних причин «прижилися» в нових краях: близько мільйона з них повернулося назад, але вже без грошей і надій. Для України ці цифри ще більш разючі: переселенцями стали понад мільйон селян, проте невдовзі 70 % із них знову з'явилися у рідних місцях, приречені наймитувати й жебракувати [10, с. 50]. Враховуючи різні аспекти цієї реформи, можна визначити, що Столипінська аграрна реформа стала визначальним етапом у правовій та соціально-економічній еволюції сільськогосподарського товаровиробника. Її наслідком стало поступове перетворення селянина із залежного члена громади на повноцінного суб'єкта аграрного ринку, здатного приймати самостійні економічні рішення та нести юридичну відповідальність за результати своєї діяльності.

Узагальнюючи наведене, можна стверджувати, що на момент революції 1917 року в українському суспільстві вже сформувалися національні аграрні детермінанти, які визначали як економічний, так і соціальний статус сільськогосподарського виробника. Починаючи з Доби козацтва, в українському середовищі закладалися фермерські та колективні моделі ведення сільського господарства, що свідчить про наявність національної парадигми розвитку. Ця парадигма ґрунтувалася на глибокому розумінні цінності землі, традиціях праці на власному наділі, а також прагненні до економічної незалежності та самоврядності. Земля завжди була не лише джерелом матеріального добробуту, а й символом національної гідності та стрижнем української ідентичності. Саме зв'язок із землею, працею та господарською ініціативою став однією з основ національної свідо-

мості українців. Щодо цього не можна оминати влучну думку Т.В. Курман, що за сучасних умов українська національна ідентичність перебуває на стадії становлення, і саме селянство потрібно вважати її носієм [11, с. 53].

Поступове формування фермерської моделі сільськогосподарського виробника було перерване внаслідок революції 1917 року, яка кардинально змінила структуру економічних і соціальних відносин у державі. Приватна власність на землю була ліквідована, а земля оголошена загальнонародною. Комуністична влада не полишала надії на знищення приватного селянського господарювання, поступово змінюючи земельне законодавство [12, с. 18]. Пріоритет у державному управлінні був наданий робітникам фабрик і заводів, тоді як селянство фактично опинилося в становищі нової залежності. Селяни втратили право вільно розпоряджатися своєю працею та пересуванням. Так, вони були обмежені у виїзді з села, що наближало їхній статус до кріпацького. Основною формою господарювання в аграрній сфері стали колгоспи, які замінили індивідуальні селянські господарства. Таким чином, інституційний розвиток незалежного сільськогосподарського товаровиробника було згорнуто, а селянин втратив економічну самостійність і правовий статус підприємця.

Утворення розуміння сучасного сільськогосподарського виробника починається з моменту переходу від планової до ринкової економіки. Розвиток ринкової економіки й пов'язаних із ним приватно-правових відносин вплинув на всі економіко-правові інституції, зокрема, і у сфері аграрного права [13, с. 11]. Зміни в еволюції правового статусу сільськогосподарського виробника відбулися внаслідок проведення земельної та аграрної реформи. Так, перерозподіл земель як один із заходів земельної реформи був спрямований передусім на роздержавлення та приватизацію земель [14, с. 7], адже, незважаючи на відновлення української аграрної свідомості, при переході до сталого розвитку сільськогосподарського виробництва в ньому бракувало соціальної детермінанти. Вона і досі характеризується низьким рівнем соціально-трудових і соціально-побутових умов, недостатнім рівнем оплати праці та соціальних гарантій працівників, незадовільною соціальною інфраструктурою сільської місцевості, що не сприяє розвитку людського капіталу на селі. Як наслідок, значна частина мешканців сільської місцевості зайнята не в аграрному виробництві та взагалі не в сільській місцевості, а працює у містах, за кордоном тощо [15, с. 115]. Ці тенденції посилюються і внаслідок воєнного стану.

**Висновки.** Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що в Україні склалася власна, унікальна еволюція формування правового статусу сільськогосподарського виробника. Цей процес відображає українську ідентичність, у центрі якої – цінність землі та праці на землі. Саме ця національна автономна детермінанта повинна бути врахована в майбутньому розвитку аграрного законодавства. Адаптація законодавства до вимог ЄС і забезпечення сталого розвитку потребують глибшого розуміння матеріально-технічної бази сільськогосподарських виробників, а також посиленої уваги до їхньої соціальної відповідальності. Виявлені ключові чинники впливу на формування правового статусу виробника сільськогосподарської продукції, серед яких – еволюція форм господарювання, зміни в земельному законодавстві та соціально-економічні трансформації в сільській місцевості.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Підсумки розмінування – 2024: сапери повернули до використання 17 тис. км<sup>2</sup> земель. URL: <https://me.gov.ua/News/Detail/1ecb6321-2015-4e8a-b3ee-0b3e18ea99bb?lang=uk-UA&title=PidsumkiRozminuvannia2024-SaperiPovernuliDoVikoristannia17-Tis-Km2-Zemel>.
2. Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб: Закон України від 09 січня 2025 р. № 4196-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#Text>.
3. Петегрич В.Р. Розвиток сільського господарства у Надбужанщині за Доби раннього середньовіччя. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2008. Вип. 12. С. 200–213.
4. Колич О.І. Особливості господарсько-правових відносин у період Київської Русі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2014. № 810. С. 136–139.
5. Аврамова О.Є. Теоретичні засади приватно-правового регулювання житлових відносин в Україні: монографія. Тернопіль: ЗУНУ, 2021. 426 с.

6. Кириченко Ю.М. Поширення магдебурзького права та його особливості в містах України. *Форум права*. 2011. № 4. С. 361–366.
7. Щербак В.О. Українське козацтво XVI–XVIII ст. у вітчизняній історії. *Наукові записки НаУКМА: Історичні науки*. 2004. Т. 27. С. 28–34.
8. Універсали Івана Мазепи 1687–1709. Кн. 1, Київ–Львів: НТШ, 2002. 760 с.
9. Шульга М.В., Даниленко Б.В. Столипінська аграрна реформа та сучасна земельна реформа на теренах України: порівняльно-правове дослідження. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету. Серія : Право*. 2020. Вип. 62. С. 71–86.
10. Мельник О.О. Аграрна реформа П.А. Столипіна та її вплив на становище селян лівобережної України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 48–51.
11. Курман Т.В. Сталий розвиток сільськогосподарського виробництва: проблеми правового забезпечення : монографія, Харків: Юрайт, 2018. 376 с.
12. Кулинич П.Ф. Земельна реформа в Україні: правові проблеми: монографія. Київ: Норма права, 2021. 308 с.
13. Корнієнко Г.С. Агробізнес в Україні: Теоретико-правові проблеми становлення та розвитку: монографія. Харків. Юрайт, 2023. 560 с. URL: [https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/20302/1/Kornienko\\_Agrobisnes-2023.pdf](https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/20302/1/Kornienko_Agrobisnes-2023.pdf).
14. Шульга М.В. Земельна реформа в Україні: шляхи реалізації та її наслідки. Теоретичні та практичні проблеми земельної реформи в Україні: зб. наук. пр. за матеріалами круглого столу, м. Харків, 15 лист. 2019 р. / ред. кол. А.П. Гетьман, М.В. Шульга, С.В. Глібко. Харків, 2019.
15. Лопатинський Ю.М., Тодорюк С.І. Детермінанти сталого розвитку аграрних підприємств : [монографія], Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2015. 220 с.